

Ciesielski, Tomasz

Stan badań nad skarbowością polską i litewską wieku XVIII

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 8, 44-59

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TOMASZ CIESIELSKI

Stan badań nad skarbowością polską i litewską wieku XVIII

Stand der Forschung zu den polnischen und litauischen Staatsfinanzen des XVIII. Jh.

1. Skarbowość Rzeczypospolitej w czasach saskich. 2. Skarbowość Rzeczypospolitej w epoce stanisławowskiej. 3. Projekty reform skarbowo-wojskowych w XVIII w. 4. Postulaty badawcze.

1. Staatsfinanzen Polens zur Zeit der sächsischen Herrschaft. 2. Staatsfinanzen Polens in der Epoche Stanislaus Augustus Poniatowskis. 3. Projekte der fiskalischen und militärischen Reformen im XVIII. Jh. 4. Postulate

1. Dla historiografii polskiej osiemnastowieczna skarbowość związana jest przede wszystkim z okresem panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Finanse Rzeczypospolitej czasu reform od dawna budziły zainteresowanie historyków, co znalazło swoje odbicie w miarę wszechstronnym zbadaniu zagadnień skarbowych i ekonomicznych epoki. Znacznie gorzej prezentuje się stan badań nad skarbowością czasów saskich.

Najpoważniejsza na ten temat praca powstała przed ponad 60 laty; była to opublikowana w 1938 r. *Geneza reform skarbowych sejmu niemego* Michała Nycza¹. Przyjętym w założeniach celem badań było odtworzenie pewnego aspektu polskiej skarbowości, jakim były zrealizowane i postulowane reformy skarbowo-wojskowe w pierwszej połowie panowania Augusta II. Na szczęście M. Nycz w swoich rozważaniach wyszedł poza przyjęty zakres badań zarówno od strony merytorycznej, jak i chronologicznej. Umiejscawiając omawiane projekty oraz reformy w istniejących realiach, podjął interesującą próbę zrekonstruowania faktycznego stanu skarbowości polskiej na przełomie wieków XVII i XVIII. W drugim rozdziale swojej książki przedstawił „systemat podatkowy”, czyli krótko scharakteryzował kilkanaście źródeł dochodów skarbow państwowego i wojewódzkiego. Wykroczył przy tym poza przyjęte przez siebie ograniczenia chronologiczne i omawiając po-

¹ M. Nycz, *Geneza reform skarbowych sejmu niemego (Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697-1717)*, Poznań 1938.

szczególne świadczenia, cofał się w głąb XVII w., lub też wybiegał do przodu – aż po lata siedemdziesiąte XVIII w. Co szczególnie istotne, zasygnalizował także przypadki postulowania w latach późniejszych reaktywowania świadczeń zarzuconych w 1717 r. (np. „kołowe”) albo przeniesienia ich z budżetów wojewodzińskich do państwowego (czopowe i szelągowe). W odrębnym rozdziale Nycz opisał funkcjonowanie administracji skarbowej w latach Wielkiej Wojny Północnej. Sporo uwagi poświęcił ograniczeniu władzy podskarbach na rzecz komisji hibernowych i hetmanów, a także ziemskiej administracji skarbowej. Szkoda tylko, że ogólnikowo omówił kwestię funkcjonowania skarbowości w dobie faktycznego rozpadu Rzeczypospolitej w latach 1705–1709 i 1715–1716. Pojawia się ona na dobrą sprawę tylko we wzmiance o dwukrotnym zdublowaniu komisji hibernowych w 1705 i 1716 r.² Właściwym wprowadzeniem do problematyki reform skarbowo-wojskowych Sejmu Niemego jest omówienie projektów zgłaszanych w pierwszej i drugiej dekadzie XVIII w., zarówno w pismach politycznych, jak i w trakcie debat na zjazdach szlacheckich. Pokróćce M. Nycz scharakteryzował też uchwały sejmów 1703 i 1712/13 r. oraz Walnej Rady Warszawskiej z 1710 r. Stanowiące główny cel badań uchwały Sejmu Niemego przedstawił od strony ich uzgadniania w trakcie rokowań jesienią 1716 r. i wypracowanego ostatecznie pakietu ograniczonych reform. Pokusił się również o scharakteryzowanie realizacji uchwał Sejmu Niemego, przede wszystkim od strony finansowania armii koronnej i litewskiej po 1717 r. Dokładnie omówił poszczególne elementy wydatków wojskowych, poczynając od kosztów utrzymania pojedynczego żołnierza, aż po budżety obu armii. W przypadku świadczeń podatkowych ograniczył się do ogólnego ich scharakteryzowania, gdyż nie zmieniły się one – jego zdaniem – w stosunku do okresu poprzedniego. Dla M. Nycza finanse publiczne rozpadły się po 1717 r. na trzy budżety: wojskowy, podskarbiński i ziemskie. Stosownie do tego, oddzielnie scharakteryzował funkcjonowanie administracji skarbowo-podatkowej. Całość uzupełniają wykazy tabelaryczne dochodów i rozchodów skarbu koronnego w latach 1697–1717 (opracowane na podstawie rachunków sejmowych) oraz rozdziału podatków i budżetu wojskowego w latach 1717–1764. Mankamentem tejże pracy jest pobieżne omówienie skarbowości litewskiej, ale i tak jej podtytuł winien brzmieć: „Studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1763”.

Jako wartościowe uzupełnienie powyższego studium należy traktować pracę J. Wimmera: *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej*

² W 1705 r. jedną zwołał hetman Adam Mikołaj Sieniawski, a drugą – regimentarz wojska konfederacji warszawskiej Józef Potocki. W 1716 r., niezależnie od hetmańskiej, odbyła się w Lubomli komisja zwołana przez konfederację tarnogrodzką, M. Nycz, *Geneza reform*, s. 123–124.

1700–1717³. Przedstawiony w niej został rozwój liczebny i sprawy finansowania wojska – od momentu objęcia tronu polskiego przez Augusta II do zakończenia działań zbrojnych w okresie konfederacji tarnogrodzkiej. Wimmer dotarł do źródeł nie wykorzystanych przez Nycza, ale także jemu udało się jedynie pobieżnie zbadać sprawy związane z organizacją wojska, a właściwie to kilku armii Rzeczypospolitej. Podobieństwa obu prac na tym się nie kończą. Wimmer wzorem Nycza zdecydował się rozbudować swoje studium o obszerną charakterystykę wojska po reformie z 1717 r. Wnikliwie omówił konstytucje sejmu niemego dotyczące spraw wojskowych i opierając się na wybranym materiale źródłowym, podjął próbę przedstawienia ich realizacji w latach następnych. W rezultacie powstał zarys dziejów wojskowo-skarbowych trzeciego, czwartego i piątego dziesiątka lat XVIII w., niestety nacechowany wieloma uproszczeniami.

Wojskowość litewską w latach 1717–1764 opracował Jacek Lech, ale w opublikowanych przez niego artykułach sprawy finansowania wojska zostały albo pominięte, albo przedstawione bardzo pobieżnie⁴. Charakter krótkiego wprowadzenia do problematyki finansowania wojska polskiego w czasach saskich, adresowanego do czytelnika anglojęzycznego, ma artykuł Mariana Zgórniaka⁵.

Dorobek sejmów w latach 1703–1763 w dziedzinie kształtowania preli-minarzy budżetowych zbadał M. Drozdowski⁶. Wyróżnił dwa okresy: pierwszy – do 1717 r. i drugi – obejmujący lata 1717–1763. W pierwszym szukano środków na utrzymanie licznej armii, ale budżety sejmu lubelskiego 1703 r. (skorygowany na radzie grodzieńskiej w 1705 r.) oraz Walnej Rady Warszawskiej z 1710 r. okazały się niewykonalne. Realny okazał się budżet uchwalony na Sejmie Niemym 1717 r., który był triumfem idei utrzymywania armii jak najniższym kosztem.

Badacze skarbowości czasów saskich skupili swoją uwagę właśnie na wydatkach wojskowych, które pochłaniały blisko 96% dochodów państwa. Traktowanie go jako jeden budżet nie wydaje się jednak zasadne. W rzeczywistości rozpadł się on na 180 budżetów, bo tyle było regimentów i chorągwi w obu armiach Rzeczypospolitej. Był to skutek niemal całkowitego zlikwidowania po 1717 r. aparatu skarbowego, za wyjątkiem administracji

³ Warszawa 1956.

⁴ J. Lech, *Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 1, s. 91–112; tenże, *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1961, t. 7, cz. 2, s. 45–93.

⁵ M. Zgórniak, *The Financial Problems of the Polish Military System during the Saxon Period*, [w:] *East Central European Society and War in the Pre-revolutionary Eighteenth Century*, eds. C. E. Rothenberg, B. K. Király, P. E. Sugar, New York 1982, s. 183–188.

⁶ M. Drozdowski, *Działalność budżetowa sejmu Rzeczypospolitej w czasach saskich*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1977, t. 38, s. 115–144.

centralnej. Ciężar poboru podatków spoczął w praktyce na poszczególnych oddziałach wojskowych, a rozdział pozyskanych tą drogą środków finansowych – na kadrze dowódczej. Na dużą swobodę w indywidualnym kreowaniu struktury wydatków w regimentach i chorągwiach pozwalał brak instytucji i mechanizmów kontrolnych. Pozostawało jedynie pozywanie przez podwładnych nieuczciwych dowódców przed sądy wojskowe (hetmańskie i regimentarskie) oraz trybunały skarbowe. W rezultacie nie może być mowy o zbadaniu budżetów wojskowych bez poznania mechanizmów finansowania pojedynczych oddziałów; na to zaś pozwalają zachowane źródła, ale pozostaje pytanie o sens aż tak szczegółowych badań. Swoje uwagi na ten temat przedstawiłem w dwóch artykułach poświęconych problematyce badań nad skarbowością czasów saskich i źródłom do dziejów jednostek wojskowych⁷, tak więc w tym miejscu ograniczyłem się tylko do zasygnalizowania problemu.

Innym jest budżet „cywilny”, który stanowił nieco ponad 4% wydatków państwa i pozostawał w gestii podskarbich. Analiza zachowanych „rachunków sejmowych” koronnych i litewskich pozwala wydzielić następujące grupy wydatków: utrzymanie administracji skarbowej; pensje instygatorów, komisarzy na Trybunały Skarbowe, sędziów pogranicznych oraz niektórych dygnitarzy i urzędników wojskowych; gratyfikacje dla posłów wojskowych na sejmy; „na różne publiczne potrzeby”⁸. Znakomitą większość tych ostatnich wydatków dokonywano na podstawie uchwał rad senatu. Strukturę wypłat zleconych skarbowi koronnemu i litewskiemu w latach panowania Augusta II przedstawił Mariusz Markiewicz⁹. Ponad połowa z nich przeznaczona była na pokrycie wydatków związanych z polityką zagraniczną państwa. Koszty związane z wysyłaniem poselstw pokrótce przedstawił na wybranych przykładach Józef Gierowski¹⁰. W opracowaniach poświęconych dziejom regionalnym można znaleźć mniej lub bardziej obszerne omówienie innych wydatków nadzwyczajnych z epoki saskiej; sfinansowano w ten sposób np. regulację Sanu, budowę przeprawy pod Nakłem, remonty zamków w Warszawie, Krakowie i fortyfikacji Kamieńca Podolskiego, brukowanie ulic warszawskich.

Wnikliwego zbadania wymaga administracja skarbowa, jej organizacja i funkcjonowanie w całej epoce saskiej. Ustalenia Michała Nycza w tym zakresie trudno uznać za zadowalające. Na dobrą sprawę nic nie wiadomo

⁷ T. Ciesielski, *Problematyka badań nad skarbowością polską i litewską czasów saskich (lata 1717–1764)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 12, s. 95–108.; tenże, *Źródła do dziejów regimentów i chorągwi wojska koronnego z lat 1717–1763*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2001, t. 13, s. 81–92.

⁸ T. Ciesielski, *Problematyka badań...*, s. 97–98.

⁹ M. Markiewicz, *Rady senatorskie Augusta II (1697–1733)*, Wrocław 1988, s. 87 i n.

¹⁰ J. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699–1763)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 455–468.

o funkcjonowaniu urzędu podskarbińskiego i podległej mu administracji. Niewiele lepiej wygląda sprawa z komisjami hibernowymi, które w latach Wielkiej Wojny Północnej stały się instrumentem zawłaszczenia budżetu wojskowego przez hetmanów. Uznane za szkodliwe, zostały zniesione konstytucją Sejmu Niemego. Solidne podstawy pod badania nad dziejami komisji hibernowych stwarza praca Zbigniewa Sochy¹¹. Informacje ogólne o trybunałach skarbowych – koronnym i litewskim, ich ustroju wewnętrznym, organach pomocniczych, kompetencjach i ogólnych zasadach funkcjonowania można znaleźć w mocno już zdezaktualizowanych pracach Józefa Rafacza¹² i Leonasa Sabūnasa¹³. Najpoważniejszym ich mankamentem jest ograniczona, na dobrą sprawę, tylko do konstytucji sejmowych baza źródłowa. W przypadku pierwszej z rozpraw nie jest on obecnie do naprawienia, gdyż nie zachowało się archiwum Trybunału Skarbowego Koronnego. Zaskakująco duża jest natomiast spuścizna aktowa po jego litewskim odpowiedniku. Na podstawie przechowywanych w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym ksiąg trybunalskich Anna Filipczak-Kocur przedstawiła ostatnio organizację, kompetencję, procedurę sądzenia i ewolucję Litewskiego Trybunału Skarbowego¹⁴.

Do roku 1717 istotną rolę w administrowaniu finansami publicznymi odgrywały sejmiki i wyłaniane przez nie sądy skarbowe, zwane też fiskalnymi. Pogarszająca się w drugiej połowie XVII i na początku XVIII w. sytuacja polityczna i gospodarcza Rzeczypospolitej, coraz gorzej funkcjonujący centralny aparat administracji skarbowej, czego widowym znakiem było narastające zadłużenie wobec wojska, doprowadziły do wzrostu aktywności i kompetencji samorządów lokalnych w sprawach ogólnopaństwowych. Sejmiki przejęły zadania związane z zapewnieniem regularnej płacy przypisanym do swoich województw i ziem oddziałom wojskowym, a sądy skarbowe nadzorowały pobór i wydatkowanie pieniędzy z uchwalanych podatków. Informacje na ten temat można znaleźć niemal we wszystkich monografiach sejmikowych dotyczących drugiej połowy XVII i początku XVIII w. Na wyróżnienie zasługują zwłaszcza monografie i artykuły Adama Lityńskiego¹⁵, Wojciecha Kriegseisen¹⁶

¹¹ Z. Socha, *Hiberna. Studium z dziejów skarbowości w dawnej Polsce*, Lwów 1937.

¹² J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, „Kwartalnik Historyczny” 1924, t. 38, s. 413–455.

¹³ L. Sabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Išdo Tribunolas (1613–1764)*, Kaunas 1936.

¹⁴ A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy 1591–1717*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2002, t. 7, Łódź 2002, s. 183–209.

¹⁵ A. Lityński, *Małopolskie sądy skarbowe do 1717 r.*, CPH 1972, t. 24, z. 2, s. 107–124; tenże, *Sejmikowe sądy skarbowe województwa plockiego do 1717 roku*, „Studia Iuridica Silesiana” 1976, t. 11, s. 77–105; tenże, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)*, Katowice 1974, s. 87–97.

¹⁶ W. Kriegseisen, *Samorząd szlachecki w Małopolsce w latach 1669–1717*, Warszawa 1989, s. 67–75.

oraz Michała Zwierzykowskiego¹⁷ poświęcające sądom sejmikowym szczególną uwagę. Jedną z konstytucji uchwalonych na Sejmie Niemym zakazała działalności sejmikowych sądów skarbowych. Jednak nie wszędzie się do niej zastosowano i komisje skarbowe funkcjonowały nadal, choć na nieco innych zasadach. Cennym wprowadzeniem do zagadnień skarbowości tere nowej po 1717 r. jest artykuł Józefa Rafacza o sejmiku gospodarczym ziemi warszawskiej, w którym autor uwzględnił sprawy administrowania czopowym i szelążnym¹⁸.

Przedstawiając stan badań nad dziejami skarbowości i finansów publicznych, nie należy zapominać o bardzo istotnej kwestii, jaką było istnienie skarbu królewskiego. Stanowił on zaplecze finansowe zarówno dla polityki wewnętrznej, jak i zewnętrznej kolejnych władców. August II od drugiej dekady XVIII w. przywiązywał dużą wagę do powiększenia dochodów swojego skarbu nadwornego. W tym celu zreorganizował system zarządzania ekonomiami, powiększył swój stan posiadania ziemskiego (m. in. o tzw. dobra neuburskie) i prowadził aktywną politykę gospodarczą. Rezultaty jego działań szybko stały się widoczne – dochody z królewskich zaczęły pokrywać niemal całość wydatków „polskich” Augusta II i wystarczały nie tylko na utrzymanie dworu, gwardii królewskiej, ale też i na realizację ambitnego programu budowlanego tego władcy. Jego następcą – August III wykorzystywał dobra stołowe do organizowania i finansowania jazdy lekkiej, tzw. pułków ułanów, które zasilają armię saską w wojnach toczonych przez Saksonię od 1741 do 1763 r. Tymczasem o skarbie nadwornym za Wettynów na dobrą sprawę nic nie wiadomo. Większe zainteresowanie badaczy wzbudziło zreorganizowanie systemu zarządzania i administrowania dobrami ekonomicznymi w duchu kameralizmu saskiego¹⁹.

2. Badania nad osiemnastowieczną skarbowością Rzeczypospolitej rozpoczął Tadeusz Korzon od okresu końcowego – tj. od czasów Stanisławowskich. Cały tom trzeci i część czwartego swojego monumentalnego dzieła *Wewnętrzne*

¹⁷ M. Zwierzykowski, *Komisja skarbowa poznańska. Z dziejów twórcy archiwum skarbowego samorządu sejmikowego w XVII i XVIII w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 12, s. 35–52.

¹⁸ J. Rafacz, *Sejmik gospodarczy ziemi warszawskiej w latach 1717–1775*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego w Warszawie” 1939, Wydział II Nauk Historycznych, Społecznych i Filozoficznych, 32, z. 1–3, s. 2–6.

¹⁹ E. Stańczak, *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973; A. Keckowa, *Żupy krakowskie w XVIII wieku do 1772*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 199–222; M. Drozdowski, *August II und August III in der polnischen Wirtschaft*, [in:] *Sachsen und Wettiner. Chance und Realitäten*, „Dresdener Heft” 1990, vol. 15, s. 139–144; И. Смуток, *Адміністратори Самбірської економії (кін. XVI–XVIII ст.)*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник” 2000, вип. 4.

*dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1795)*²⁰ poświęcił sprawom skarbowym. Opierając się na rachunkach sejmowych, aktach Komisji Skarbowej Koronnej, diariuszach sejmowych, pamiętnikach, osiemnastowiecznej prasie i pismach gospodarczych, omówił najważniejsze instytucje skarbowe, a także finansowe podstawy funkcjonowania Rzeczypospolitej. Przedstawił je przede wszystkim od strony wydatków, nie tylko niezwykle skrupulatnie, ale też barwnie, nie stroniąc od przyczynków anegdotycznych. Swoje studium opatrzył całym szeregiem tabel ilustrujących stan finansów państwa w czasach stanisławowskich. Szczególnie interesujące są tabele: „Koszta powstania pod Kościuszką” oraz „Spis ofiar dobrowolnych złożonych na potrzeby wojenne z lat 1788–1792 i 1794”²¹. Korzon omówił ponadto projekty powiększenia dochodów publicznych w dobie Sejmu Czteroletniego, a także rozważania na temat kredytu publicznego i pieniądza papierowego. Wnikliwie przedstawił stan skarbu królewskiego, krytycznie oceniając gospodarkę finansami Stanisława Augusta. Najpoważniejszym mankamentem studium Korzona jest niewykorzystanie przechowywanych w Wilnie źródeł do dziejów skarbowości litewskiej.

Poza skarb koronny nie wyszedł też Łucjan Jasiński, którego rozprawa doktorska ukazała się drukiem w 1909 r. Zgodnie z tytułem była próbą wprowadzenia do problematyki badań nad skarbowością wieku XVIII, a powstała na podstawie dostępnych autorowi rachunków skarbowych, osiemnastowiecznej publicystyki gospodarczej oraz opracowań Tadeusza Korzona i Waleriana Kalinki. Jasiński zanalizował dochody oraz wydatki skarbów królewskiego i publicznego, źródła podatkowe oraz długi państwowe. Najlepiej uptyw czasu zniosły tabele dochodów i wydatków skarbowych, zaczerpnięte z rachunków sejmowych²².

W okresie międzywojennym powstały dwa bardzo ważne studia z zakresu skarbowości XVIII stulecia autorstwa Romana Rybarskiego i Michała Nycza. Pierwszy zajął się dobą stanisławowską. We wstępie do swojej rozprawy *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*²³ nie ukrywał, że głównym jej celem było uzupełnienie dzieła Korzona. Po zarzuceniu poprzednikowi, że zbyt mało uwagi poświęcił na zanalizowanie źródeł dochodów skarbowych oraz działalności niektórych instytucji podatkowych, przedstawił swoje priorytety badawcze – ...*nauka skarbowości to przede wszystkim nauka o dochodach państwa; szczegółowe rozpatrywanie wydatków do niej nie należy*²⁴. Zgodnie z przyjętymi założeniami, Rybarski skupił się na scharak-

²⁰ T. Korzon, *Wewnętrzne...* [podtytuł:] *Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. 3–4, wyd. 2, Kraków–Warszawa 1897–1899.

²¹ *Ibidem*, t. 3, s. 409–420 i 427–481.

²² Ł. Jasiński, *Beiträge zur Finanzgeschichte Polens im XVIII Jahrhundert*, Posen 1909.

²³ R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937.

²⁴ *Ibidem*, s. 2.

teryzowaniu nawet najdrobniejszych źródeł dochodów skarbowych. Nie można przy tym oprzeć się wrażeniu, że wszystkie traktował za równie istotnie, niezależnie od ich dochodowości. Podkreśla to szczególnie układ rozprawy, w której podymne w latach 1776–1788 tworzące 37–38% całego budżetu Korony zostało przedstawione jako dziewiąte źródło dochodów skarbowych. Krótkiej charakterystyce tego podatku towarzyszy zdawkowe omówienie sposobu jego wybierania. Tymczasem dochód tabaczny, przynoszący 1/5 tego co podymne, został przedstawiony znacznie bardziej szczegółowo; Rybarski poświęcił mu niemal 1/4 całych rozważań o wpływach skarbowych przed Sejmem Czteroletnim. Pod tym względem dochód tabaczny przewyższa jedynie „ofiara wieczysta”, na której zamierzono na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w. oprzeć utworzenie stutysięcznej armii. Od źródeł podatkowych, opłat o charakterze skarbowym i monopolów Rybarski wyraźnie oddzielił dochody z państwowych dóbr ziemskich. Obok królewskich zaliczył do nich dobra ordynacji ostrogskiej i czynsz magdeburški z Litwy. Starając się w miarę wyczerpująco przedstawić środki finansowe pozostające w dyspozycji centralnych organów państwowych, scharakteryzował też budżet skarbu królewskiego oraz Komisji Edukacji Narodowej. Studium to zdominowały rozważania nad dochodami państwa, gdyż przedstawione kwotowo wydatki zajmują zaledwie dwudziestą jego część, co autor umotywował następująco: *Praca poświęcona skarbowości nie może wchodzić w szczegółowe omawianie wydatków państwa, gdyż musiałaby się przeobrazić w obraz całej polityki, administracji i gospodarstwa. Z punktu widzenia skarbowego interesują nas ogólne rozmiary wydatków, główne ich rodzaje i ich związek z dochodami państwa*²⁵. Rybarski zdecydował się też na inne kontrowersyjne rozwiązanie, oparł bowiem swoje badania na źródłach do skarbowości koronnej, z litewskich korzystając w sposób wrywkowy. Umotywował to przekonaniem, że skarb i finanse litewskie wymagają odrębnych opracowań, a ponadto że były przedmiotem badań historyków ze środowiska wileńskiego.

Rzeczywiście, w okresie przed II wojną światową ukazało się drukiem kilka artykułów stanowiących cenne przyczynki do dziejów skarbowości litewskiej w drugiej połowie XVIII w. Maria Puciatowa przedstawiła burzliwe dzieje skarbu litewskiego pod administracją Targowicy, aż do wydania 5 maja 1794 r. przez kasjera skarbowego Jezierskiego większości zdeponowanych w nim pieniędzy Rosjanom²⁶. W wyniku tego najważniejszym zadaniem zorganizowanej przez władze powstańcze Deputacji Skarbowej, przekształconej następnie w czerwcu 1794 r. w Wydział Skarbowy, było zdobycie w jak najkrótszym czasie koniecznych do podtrzymania powstania

²⁵ *Ibidem*, s. 419.

²⁶ M. Puciatowa, *Rzut oka na dzieje skarbu Rzeczypospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego za rządów Targowicy i sejmu grodzieńskiego*, [w:] *Pamiętnik Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie*, Wilno 1933, s. 189–204.

na Litwie środków finansowych. Działalność obu tych instytucji w bardzo pozytywnym świetle przedstawił Leonid Żytkowicz, przeciwstawiając się opinii o nikłym wysiłku finansowym Litwy w dobie Insurekcji Kościuszkowskiej²⁷.

Instytucjami i urzędnikami skarbowymi Wielkiego Księstwa w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta zajmował się Stanisław Kościałkowski – autor m. in. artykułu poświęconego składowi i działalności litewskiej Komisji Skarbowej w latach 1765–1780²⁸. Owocem kilkunastoletnich badań Kościałkowskiego była biografia polityczna podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza²⁹. Ukończona w 1941 r., ukazała się drukiem dopiero po trzydziestu latach. Kościałkowski, omawiając karierę polityczną podskarbiego, scharakteryzował działalność Komisji Skarbowej, podstawowe problemy skarbowo-finansowe, położenie ekonomiczne oraz próby ożywienia życia gospodarczego w Wielkim Księstwie – jednakże tylko w odniesieniu do lat 1764–1780, kiedy to Tyzenhauz sprawował urząd podskarbiński.

Na pograniczu prac o tematyce gospodarczo-ekonomicznej i skarbowej należy umieścić rozważania Adama Grodka o stosunku publicystów politycznych doby stanisławowskiej do instytucji kredytowych i pieniądza papierowego, a także o wprowadzeniu tego ostatniego do obiegu w trakcie Insurekcji Kościuszkowskiej³⁰. Nieco informacji o finansowych podstawach funkcjonowania konfederacji barskiej można znaleźć w monumentalnym dziele Władysława Konopczyńskiego *Konfederacja barska*³¹, natomiast politykę wojskową konfederacji targowickiej omówił Wacław Tokarz³².

Druga wojna światowa przerwała na wiele lat badania nad skarbowością doby stanisławowskiej. Problematyka ta pojawiła się tylko na marginesie opracowań poświęconych dziejom politycznym czy społecznym epoki. Działalność finansową władz Targowicy, stan skarbu, funkcjonowanie reaktywowanych Komisji Skarbowych, a także debaty nad budżetem państwowym

²⁷ L. Żytkowicz, *Stosunki skarbowe W. Księstwa Litewskiego w dobie insurekcji kościuszkowskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1935, t. 10, s. 97–160.

²⁸ S. Kościałkowski, *Z dziejów Komisji Skarbowej litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, „Ateneum Wileńskie” 1924, t. 2, s. 371–408.

²⁹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1–2, Londyn 1970–1971.

³⁰ A. Grodek, *Idea Banku Narodowego. Geneza Banku Polskiego 1763–1828*, [w:] tegoż, *Wybór pism. Studia z historii myśli ekonomicznej*, t. 1, Warszawa 1963, s. 240–252, 293–298; tenże, *Pieniądże papierowe podczas insurekcji 1794 roku*, „Rocznik Wyższej Szkoły Handlowej” 1927, t. 4, s. 67–152.

³¹ W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1–2, Kraków 1936, reedycja poprzedzona wstępem J. Michalskiego – Warszawa 1991.

³² W. Tokarz, *Polityka wojskowa konfederacji targowickiej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1936, t. 41, s. 237–243.

na sejmie grodzieńskim pokrótce omówił Jan Wąsicki³³. Problematykę budżetu Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich w kontekście wieloletnich zabiegów o powiększenie armii koronnej i litewskiej przedstawił Emanuel Rostworowski³⁴. Jedną z metod propagowania potrzeby powiększenia budżetów oraz armii koronnej i litewskiej było ich porównywanie z sąsiednimi państwami i odnoszenie do wielkości oraz potencjału demograficznego Rzeczypospolitej. Szczególnie chętnie sięgano po nią w wydawanym przez ks. Piotra Świtkowskiego w latach osiemdziesiątych i na początku dziewięćdziesiątych XVIII w. „Pamiętniku Historyczno-Politycznym”, którego dzieje zbadała Iwona Dzikowska-Homala³⁵.

Renesans badań nad skarbowością doby stanisławowskiej zaowocował powstaniem w latach siedemdziesiątych minionego wieku kilku prac pogłębiających stan wiedzy na ten temat. Marian Drozdowski podjął udaną próbę przedstawienia przeobrażeń systemu budżetowego Rzeczypospolitej w czasach Stanisława Augusta. W 1974 r. obronił na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu rozprawę doktorską, której skrócona wersja ukazała się drukiem w 1975 r.³⁶ Zgodnie z przyjętymi założeniami skupił się na najistotniejszym aspekcie dziejów skarbowości epoki, jakim było uchwalanie przez sejmy preliminarzy budżetowych i następnie ich realizacja. Swoje rozważania oparł na bardzo solidnych podstawach źródłowych. Zbierając rozproszony materiał źródłowy, przeprowadził kwerendę w siedmiu archiwach i bibliotekach. Co szczególnie istotne, jako pierwszy badacz skarbowości doby stanisławowskiej wykorzystał na szerszą skalę akta wytworzone przez litewską administrację skarbową. Rachunki sejmowe, protokoły Komisji Skarbowej Litewskiej i rachunki kasowe przechowywane są w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, natomiast protokoły posiedzeń Departamentu Skarbowego Rady Nieustającej wchodzi w skład zespołu akt tzw. Metryki Litewskiej w warszawskim Archiwum Głównym Akt Dawnych. Właśnie tego typu archiwalia, ze szczególnym wskazaniem na rachunki sejmowe, stanowiły podstawę źródłową rozważań Drozdowskiego; pozwoliły na bardzo wnikliwe odtworzenie procesu kształtowania się preliminarzy budżetowych, a następnie ich realizacji.

³³ J. Wąsicki, *Konfederacja targowicka i ostatni sejm Rzeczypospolitej z 1793 r. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1952.

³⁴ E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem czteroletnim*, Warszawa 1957.

³⁵ I. Dzikowska-Homala, *Pamiętnik Historyczno-Polityczny Piotra Świtkowskiego, 1782-1792*, Kraków 1960, s. 126 i n.

³⁶ M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764-1793. Działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Poznań 1975.

M. Drozdowski wyróżnił w czasach stanisławowskich sześć budżetów, uchwalonych kolejno na sejmach 1766 r., delegacyjnym 1767–1768, warszawskim rozbiorowym 1773–1775, 1776, Czteroletnim oraz grodzieńskim rozbiorowym 1793 r. Wszystkie przedstawił według jednego schematu: (1) założenia budżetu; (2) debaty na sejmie i zgłaszane w ich trakcie projekty; (3) kształt uchwalonego budżetu z rozbiorem dochodów na poszczególne świadczenia podatkowe, a wydatków – na wojskowe, cywilne i nadzwyczajne; (4) kwotowa i procentowa realizacja budżetu. Należy zaznaczyć, że w zastosowanym podziale wydatków na wojskowe i cywilne, Drozdowski nie potraktował ich równorzędnie: pierwsze opisywał tylko globalnymi kwotami, podczas gdy drugie rozbił na koszty utrzymania urzędów, pensje dla książąt saskich i niektórych urzędników oraz tzw. wydatki konstytucyjne. Zachowany materiał źródłowy pozwolił mu na dokładne odtworzenie preliminarzy budżetowych i ich realizacji w Koronie w całym zbadanym okresie, tj. w latach 1764–1793. W przypadku Litwy występują pewne luki, przede wszystkim dla okresów krańcowych. Wnikliwe odtworzenie kolejnych budżetów stanisławowskiej Rzeczypospolitej pozwoliło ustalić, że tylko w latach 1776–1788 i 1793 zrównoważone były wydatki i dochody. Co więcej, w pełni zrealizowane zostały preliminarze budżetowe tylko w latach 1778–1790. Na uwagę zasługuje sposób przedstawienia przez Drozdowskiego budżetów – kwotowego i procentowego. Ten drugi bardzo dobitnie charakteryzuje stopniowy spadek udziału wydatków wojskowych, które u progu panowania Stanisława Augusta stanowiły 94,7% całego budżetu, a następnie – w kolejnych preliminarzach – zmniejszyły się do 88,8% w 1766 r., 55,7–55,8% w 1768 i 1775 r. oraz 51,7% w 1776 r. Dopiero uchwała Sejmu Czteroletniego o wystawieniu stutysięcznej armii podniosła udział wydatków wojskowych w budżecie Rzeczypospolitej.

M. Drozdowski jest też autorem kilku artykułów, które oparte były na pominiętych w książce rozdziałach rozprawy doktorskiej. Przedstawił w nich skarbowość innych państw Europy środkowo-wschodniej, podstawy prawne konstruowania budżetów w czasach stanisławowskich, a także w sposób przyczynkowy – reformę monetarną przeprowadzoną na początku panowania Stanisława Augusta³⁷. Drozdowski wykraczał w swoich badaniach poza epokę

³⁷ M. Drozdowski, *Początki działalności budżetowej sejmu w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza” 1972, nr 75, Historia, z. 12, s. 7–29; tenże, *Początki prawa budżetowego w Rzeczypospolitej w czasach Stanisława Augusta. Przepisy prawne i ich praktyczne zastosowanie*, CPH 1978, t. 30, z. 1, s. 123–144; tenże, *W sprawie reformy monetarnej w początkach panowania Stanisława Augusta*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1974, t. 35, s. 77–92; tenże, *Absolutyzm a finanse państwowe w Europie środkowo-wschodniej w XVIII wieku*, [w:] *Absolutyzm Oświeceny w Europie środkowo-wschodniej. Materiały kolokwium odbytego w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego w dniach 25–26 października 1976 roku*, Łódź 1979.

stanisławowską, cofając się nawet do XVII w., jak w artykule *Budżet państwowy Rzeczypospolitej w świetle polskiej literatury politycznej XVIII wieku*, w którym omówił projekty reform skarbowych publicystów politycznych, poczynając od Andrzeja Maksymiliana Fredry – przez Stanisławów Dunina-Karwickiego i Szczukę – po Stanisława Staszica oraz Hugona Kołłątaja³⁸. Finanse państwowe interesowały go od strony procesu kształtowania i następnie realizacji budżetu. Struktura i sposób wydatkowania środków publicznych miały dla niego drugorzędne znaczenie.

Jak wynika z ustaleń Drozdowskiego, ponad 50% budżetu „zżerały” wydatki wojskowe. Strukturę oraz ich efektywność przedstawili Leonard Ratajczyk³⁹, Kazimierz Bauer⁴⁰ i Valdas Rakutis⁴¹. Niewiele wiadomo natomiast o realizacji wydatków „cywilnych”. W nader skromnym stopniu lukę tę wypełnia praca Aleksandra Czai o ostatnich latach istnienia Rady Nieustającej⁴². Scharakteryzowana została w niej działalność Departamentu Skarbowego, co o tyle zasługuje na uwagę, że w okresie po II wojnie światowej sporadycznie zajmowano się administracją skarbową doby stanisławowskiej. Na uwagę zasługują jeszcze artykuły Grażyny Bałtruszajtys poświęcone funkcjonowaniu Koronnej Komisji Skarbowej w pierwszym okresie działalności⁴³.

3. Zbyt niski stan liczebny istniejącego wojska na to, aby zaspokoić potrzeby państwa, spowodował, że bardzo szybko po 1717 r. zaczęto zgłaszać postulaty powiększenia armii i jej budżetu. Początkowo zmierzały one do wykorzystania środków nie zagospodarowanych przez uchwały Sejmu Niemego. Największe nadzieje wiązano z tzw. łanami wybranieckimi i zastąpieniem obowiązku dostarczania z nich zbrojnych na wyprawy wojenne przez stałe świadczenie pieniężne. Stosowne uchwały podjęto na sejmie z prolongaty w 1726 r., ale po zrewidowaniu łanów wybranieckich okazało się, że zamiast planowanych kilku regimentów piechoty udało się wystawić tylko jeden i to bardzo słaby. Wydarzenia z lat 1733–1735

³⁸ „Przegląd Historyczny” 1976, t. 17, z. 1, s. 15–35.

³⁹ L. Ratajczyk, *Przewyciężenie kryzysu militarnego Rzeczypospolitej przed reformami Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1975; tenże, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792*, Warszawa 1975.

⁴⁰ K. Bauer, *Wojsko koronne powstania kościuszkowskiego*, Warszawa 1981.

⁴¹ V. Rakutis, *Reforma armii litewskiej po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, Toruń 1998, s. 135–153.

⁴² A. Czaja, *Między tronem, buławą, a tronem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa 1988.

⁴³ G. Bałtruszajtys, *Początki sądownictwa Komisji Skarbowej Koronnej (1764–1765)*, CPH 1959, z. 2; tejże, *Podział czynności komisarzy Komisji Skarbu Koronnego z roku 1766. Przyczynek do dziejów nowożytnej administracji skarbowej w Polsce*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1972, t. 33, s. 89–100.

udowodniły, że armie Rzeczypospolitej, nawet powiększone przez chorągwie wyprawne z województw i ziem, były zbyt słabe, aby zapewnić państwu niezależność. Społeczeństwo szlacheckie zaczęło dostrzegać konieczność zwiększenia, i to dość znacznego, liczby wojska, co zaowocowało powstaniem szeregu projektów tzw. aukcji wojska, a tym samym budżetów koronnego i litewskiego. Kwestia ta rozpatrywana była na kolejnych sejmach w latach 1736–1748, ale nie przyniosło to pożądanych skutków. Powstałe wtedy projekty podzieliły los innych zgłaszanych od lat Wielkiej Wojny Północnej, tzn. pozostały jedynie „na papierze”. Stały się za to tematem badań kilku pokoleń historyków – powstały nawet dwa syntetyczne opracowania omawiające literaturę polityczną. Szersze – obejmujące niemal cały XVIII w., autorstwa Władysława Konopczyńskiego⁴⁴ i węższe – dla czasów panowania Augusta II, pióra Jacka Staszewskiego⁴⁵. W obu przedstawione zostały założenia projektów reform skarbowo-wojskowych zgłoszonych w pierwszej dekadzie XVIII w. przez Stanisława Szczukę i Stanisława Dunina-Karwickiego. Należą one do najlepiej opracowanych traktatów politycznych doby staropolskiej. Wydane drukiem przez Stanisława Krzyżanowskiego, Franciszka Kulczyckiego i Józefa Gierowskiego, omówione zostały w przytoczonych już pracach M. Nycza, J. Wimmera i M. Drozdowskiego. Działalność i myśl polityczna S. Dunina-Karwickiego była tematem odrębnych studiów autorstwa Władysława Konopczyńskiego, Stanisława Grodzkiego i Kazimierza Przybosia⁴⁶.

Innymi „popularnymi” wśród historyków XVIII-wiecznymi okazjonalnymi pisarzami politycznymi, którzy w swoich utworach głosili potrzebę przeprowadzenia głębokich reform skarbu i finansów publicznych, byli Stanisław Leszczyński, Antoni Potocki i Stanisław Poniatowski⁴⁷. Napisany przez tego ostatniego przed sejmem grodzieńskim 1744 r. *List ziemianina do sąsiada z innego województwa* jest najczęściej przywoływanym źródłem dla zilustrowania rozważań na temat prób powiększenia wojska i budżetu Rzeczypos-

⁴⁴ W. Konopczyński, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku (do Sejmu Czteroletniego)*, Warszawa 1966 (wyd. E. Rostworowski).

⁴⁵ J. Staszewski, *Pomysły reformatorskie czasów Augusta II. Uwagi o dziełach i programach*, [w:] *Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...*. Szkice i studia z czasów saskich, Olsztyn 1997, s. 69–95 (przedruk z: „Kwartalnik Historyczny” 1975, t. 82, s. 736–765).

⁴⁶ W. Konopczyński, *Stanisław Dunin-Karwicki*, „Przegląd Historyczny” 1948, t. 37, s. 261–275; tenże, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku*, Warszawa 1966; S. Grodzki, *Stanisława Dunina-Karwickiego poglądy na reformę rządów w Polsce*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego*, Kraków 1971; K. Przyboś, *Stanisław Karwicki i jego „De ordinanda Republica”*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie Wielkiej Wojny Północnej*, red. J. Muszyńska, Kielce 2001, s. 97–102.

⁴⁷ Przykładowo cytowana już praca W. Konopczyńskiego, *Polscy pisarze*, s. 94–143; J. Bieniarzówna, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (Nowe dążenia ekonomiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1951, t. 42, s. 304–330.

politej w latach czterdziestych XVIII w. Tymczasem niewiele ma on wspólnego z konkretnymi projektami zgłaszanymi w trakcie kampanii sejmowych i na komisjach do aukcji wojska w drugiej połowie lat trzydziestych i w latach czterdziestych XVIII w. Częściowo zostały one omówione w opracowaniach Janiny Bieniarzówny⁴⁸, Jonasa Daujotasa⁴⁹, Hiernonima Krawczaka⁵⁰, Michaela Müllera⁵¹, Henryka Palkija⁵², Henryka Olszewskiego⁵³ i Zofii Zielińskiej⁵⁴. Dalej jednak pozostaje aktualny postulat zgłoszony przed dwudziestu laty przez Zofię Zielińską o potrzebie gruntownego zbadania problematyki reformy skarbowo-wojskowej i towarzyszących jej planów unowocześnienia gospodarki⁵⁵.

4. Problematyka reform skarbowo-wojskowych w dobie panowania Augusta III jest jednym z wielu tematów z zakresu skarbowości Rzeczypospolitej XVIII w., który oczekuje na swojego badacza. Wydaje się, że punktem wyjścia dla całościowego ujęcia spraw skarbowych i finansowych państwa polskiego powinno być przyjęcie odpowiedniego schematu chronologicznego. Wiek XVIII był okresem obowiązywania w Rzeczypospolitej trzech systemów skarbowych: do 1717 r., w latach 1717–1764/66 i 1767–1794. Każdy z nich powinien być oddzielnie zbadany, gdyż bardzo trudno znaleźć dla nich cechy wspólne. Wystarczy porównać główne źródła dochodów skarbu publicznego, aby dostrzec ogrom różnic. Dzięki badaniom T. Korzona, R. Rybarskiego i M. Drozdowskiego dobrze zbadane zostały dochody i wydatki Rzeczypospolitej w dobie stanisławowskiej. Znacznie gorzej pod tym względem przedstawia się epoka wcześniejsza. Bardzo istotne jest poznanie źródeł dochodów nie tylko od strony uchwał sejmowych, ale też rzeczywistego sposobu ich wybierania. Podobnie wygląda sprawa z wydatkami, przy których istotne dla badacza powinno być poznanie potrzeb państwowych, przyjętych planów i ich realizacji. W okresie Wielkiej Wojny Północnej, od roku 1704 budżety muszą być odnoszone do konkretnych zobowiązań

⁴⁸ J. Bieniarzówna, *Projekty reform...*

⁴⁹ J. Daujotas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karybos problemos Augusto III valdymo laikotarpiu (1733–1763)*, [w:] *Lietuvos Valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius 1997, s. 549–559.

⁵⁰ H. Krawczak, *Sprawa aukcji wojska na sejmach za panowania Augusta III*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1961, t. 7, cz. 2, s. 3–44.

⁵¹ M. Müller, *Polen zwischen Preussen und Russland. Souveränitätskrise und Reformpolitik 1736–1752*, Berlin 1983.

⁵² H. Palkij, *Sejmy 1736 i 1738 roku. U początków nowej sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej*, Kraków 2000, s. 123–141; tenże, *Praca komisji aukcji wojska w latach 1736–1738*, „*Kwartalnik Historyczny*” 1999, R. 106, z. 1, s. 19–44.

⁵³ H. Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich 1697–1740*, Warszawa 1961, s. 286 i n.

⁵⁴ Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 8–9.

Rzeczypospolitej wynikających z układu narewskiego. Po 1717 r. punktem odniesienia powinien być budżet Sejmu Niemego i zbadanie, na ile rzetelnie był on realizowany. Analiza rachunków poszczególnych jednostek wojskowych dowodzi, że rzeczą normalną były permanentne zaległości podatkowe, choć stanowiące tylko niewielką część środków przyznanych im w 1717 r.

Generalnie można sformułować następujące tematy badawcze:

- 1) organizacja skarbowości państwowej;
- 2) administracja skarbowo – państwowa i terenowa;
- 3) Trybunały Skarbowe w latach 1717–1764;
- 4) Komisje Skarbowe w czasach stanisławowskich;
- 5) budżety z lat 1697–1764 i ich realizacja;
- 6) reformy skarbowe i ich konsekwencje;
- 7) skarbowość Rzeczypospolitej na tle skarbowości innych państw europejskich.

Czynnikiem sprzyjającym badaniom nad skarbowością Rzeczypospolitej w XVIII w. jest niewątpliwie dobry stan zachowania źródeł. Nie sposób w krótkim artykule wymienić wszystkie rodzaje archiwaliów użytecznych do badań nad skarbowością, omówionych zresztą w szeregu z przytoczonych wyżej opracowań. Ograniczę się do najistotniejszej grupy, jaką stanowią akta wytworzone przez centralną administrację skarbową; zaliczyć do nich należy: rachunki sejmowe, rozliczenia innych urzędników państwowych, księgi trybunalskie, protokoły posiedzeń komisji i departamentów skarbowych w czasach stanisławowskich, księgi kasowe rejestrujące wpływy i rozchody skarbów publicznych, rachunki celne i mennicze, rachunki poselstw, lustracje i rewizje królewszczyzn.

Dla badaczy pierwszoplanowe znaczenie posiadają zatem dwa archiwa przechowujące akta administracji skarbowej doby staropolskiej: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie i Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie. W pierwszym najważniejsze zespoły – to Archiwum Skarbu Koronnego z działami II (rachunki sejmowe, sygnatury 74–118), III (rachunki nadworne królewskie), XLVI, LIV i LVI (królewszczyzny i starostwa), Archiwum Skarbowo-Wojskowe (taryfy poborowe z okresu po 1717 r., dz. 82, 85 i 86), a dla czasów stanisławowskich – Zbiór Popielów i tzw. Metryki Litewskiej. Cenny materiał do dziejów skarbowości można jednak znaleźć niemal we wszystkich zespołach z doby staropolskiej; przykładowo rozliczenia podskarbich litewskich z 1726 i 1732 r. znajdują się w Archiwum Radziwiłłowskim, dział VI, nr 11–61 i Archiwum Rodzinnym Poniatowskich nr 347. W archiwum wileńskim pierwszorzędne znaczenie mają księgi Trybunału Skarbowego, Komisji Skarbowej Litewskiej, księgi kasowe skarbu litewskiego z czasów stanisławowskich oraz rozliczenia urzędników wojskowych. Zgodnie z układem inwentarza opracowanego

w 1906 r. przez Iwana Sprogisa, wymieniony materiał archiwalny mieści się w granicach sygnaturowych Sieniei Aktai (SA) 2418-3769, 4125-4140. Znaczna liczba odpisów rachunków sejmowych znajduje się w zbiorach rękopiśmiennych i starodrukach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. W Bibliotece Zakładu Naukowego im. Ossolińskich na szczególną uwagę zasługują księgi z odpisami dekretów koronnego Trybunału Skarbowego z lat 1717–1732 (rękopisy 282, 285). Badania nad podstawami finansowymi działalności polskiego dworu Wettynów oraz systemem zarządzania dobrami ekonomicznymi nie są możliwe bez sięgnięcia po zasoby drezdeńskiego Hauptstaatsarchiv (np. loc 3520: Polnische und Lithaunische Cammer auch Oeconomie Sachen 1698–1740, loc. 3521: Polnische Cammer Gelder Sachen, loc. 3522-3523: Polnische Schatz Commission Sachen 1731–1739). Jeśli chodzi o inne biblioteki i archiwa zasługujące na uwagę ze strony badaczy nad skarbowością osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej, to ograniczę się jedynie do ich wymienienia; są to: Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka PAN w Krakowie i Kórniku, Archiwa Państwowe w Gdańsku, Krakowie, Poznaniu, Centralne Państwowe Historyczne Archiwa Ukrainy w Kijowie i Lwowie.